

Ляхно Наталя

УДК 811.161'2'367.4 + 373.46

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ВАЛЕНТНОСТІ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У статті розглянуто проблему визначення категорії валентності у сучасній лінгвістиці. Висвітлено етапи розвитку цієї категорії, визначено основні напрями в її тлумаченні та дослідженні. Наголошено на перспективності застосування поняття “валентність” для аналізу словотвірної структури слова, особливо під час дослідження префіксальної валентності дієслів, і необхідності введення відповідних термінів у термінологічні джерела.

Незважаючи на те, що поняття валентності введено в мовознавство ще у 1934 році французьким вченим Л.Теньєром, до вивчення цієї категорії в українському мовознавстві звернулися відносно нещодавно [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 11]. Досі ще триває дискусія стосовно природи цієї категорії та сфери її поширення, а отже й стосовно термінів.

Поняття валентності введено в мовознавство у зв'язку з дослідженням передусім дієслова. Розробку цієї теорії започаткували І.Гейзе, О.Бехагель, К. Бюлер. В науковий обіг термін увійшов після виходу граматики залежностей Л. Теньєра, якій запозичив поняття в хімії. Валентність французький лінгвіст тлумачив як властивість дієслова керувати різною кількістю зв'язків (із суб'єктом, прямим об'єктом та об'єктом у давальному відмінку) [23, с.251-252]. Його розуміння валентності пов'язане з вербоцентричною теорією речення і наближено до використовуваного в логіці поняття про одномісні, двомісні і тримісні предикати.

У радянській лінгвістиці це поняття одним із перших дослідив С.Д. Кацнельсон у 1948 році. Валентність він розуміє як “здатність слова реалізуватися певним чином у реченні та вступати в певні комбінації з іншими словами” [12, с.132]. Розмежувавши поняття валентності як властивості слова (потенції) та реалізації цієї властивості (актуалізації), він заклав основи для подальшої розробки теорії валентності.

Наступним кроком у розвитку цього поняття стало поширення його на всі мовні елементи, започатковане Г.Адмоні [22, с.143] та підтримане іншими дослідниками [10; 22]. Валентність при цьому визначено як “потенційну сполучуваність однорідних елементів мови” [10, с.133].

Зараз в українському мовознавстві умовно можна виділити два основні напрями у розумінні та дослідженні цього явища.

В основу першої концепції, започаткованої Теньєром, покладена вербоцентрична теорія, згідно з якою предикат є центральним компонентом семантичної структури речення і лише він має валентні зв'язки. У такому напрямі досліджував поняття валентності й Й.Ф.Андерш [2; 3]. Саме його погляд відображено в енциклопедії “Української мова”: валентність – це “здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними та граматичними властивостями” [24, с.62]. Схоже визначення представлено й у російській лінгвістичній енциклопедії: валентність – “здібність слова вступати у синтаксичні зв'язки з іншими елементами” [26, с.79]. У рамках поняття лексичної валентності в цій роботі розглянуто спільні типи валентності, облігаторні валентності, число валентностей, категорійну семантику слова, що реалізує валентність, та синтаксичну функцію члена, що доповнює. Перекладні словники валентність також тлумачать як “властивість предиката до поєднання з актантом на синтаксичному рівні – синтаксична валентність, а на семантичному рівні – семантична валентність” [1, с.378; 15, с.350].

У сучасних вітчизняних лінгвістичних дослідженнях категорію валентності розглянуто переважно як семантико-синтаксичну. За думкою І.Р.Вихованця, валентність “відображає той факт, що ознакові слова (як єдині носії валентності) вимагають контекстових партнерів із відповідними семантичними ознаками і виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками” [4, с.107], отже вона є семантико-синтаксичною категорією дієслова,

що є носієм валентності в реченні. “Інші носії валентності набувають валентносних властивостей у зв’язку з дієсловом” [4, с.108]. Семантико-синтаксичну валентність розглядають “у двох вимірах: власне-семантичному і формально-синтаксичному” [8, с.101]. Саме таке розуміння поняття закріплене у “Теоретичній граматиці української мови” [5, с.269].

Н.Л.Іваницька називає валентність семантико-граматичною категорією, оскільки на реалізацію повнозначними словами їх семантики впливає частиномовна належність, морфемний склад (особливо наявність префіксів), відношення мотивованості значення, тобто лексико-граматичні ознаки [11, с.29]. Цю думку поділяє і Т.Ф.Гонтар, яка вважає, що “є всі підстави розглядати валентність як семантико-граматичну властивість ознакового слова (предиката), тому що вона визначає здатність слова поєднуватися з іншими словами, які належать до тієї чи іншої частини мови, виражаються певною граматичною формою, виконують функцію того чи іншого члена речення і мають певне лексичне значення” [6, с. 21] .

Розбіжність у назві (семантико-синтаксична або семантико-граматична) не свідчить про різне розуміння поняття, оскільки І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко та ін. вчені зв’язок валентності з морфологічним рівнем не заперечують. “Валентність є категорією міжрівневого характеру, – читаємо у “Теоретичній граматиці української мови” І.Р.Вихованця та К.Г.Городенської, – семантично-синтаксичного характеру, тому що вона пов’язана з трьома рівнями мови – лексичним, синтаксичним та морфологічним” [5, с.269]. А.П.Загнітко, вживаючи термін “синтаксична валентність”, фактично тлумачить його ширше: “...щодо синтаксичної валентності, то тут йдеться про ймовірність появи після означуваного слова певної частини мови, чітко детермінованої щодо граматичної форми” [7, с.101]. Як “семантико-синтаксичну міжрівневу граматичну категорію”, яка “визначає

синтаксичний потенціал дієслова” розглядають її І.А.Пасічник [15, с.5] та Т.Є.Масицька [13, с.5].

Окремі лінгвісти серед валентних зв’язків виокремлюють керування, яке тлумачать як специфічну властивість певної частини мови, що виявляється у здатності слів регламентувати появу при ньому інших слів та словосполучень. Так, С.Станеску визначає валентно-залежні позиції на підставі їхнього морфологічного вираження та різновидів синтаксичної позиції і поняття валентності тлумачить як морфосинтаксичне явище [7, с.104].

Крім власне терміна “валентність”, у наукових працях вживані ще терміни інтенція, сполучуваність і дистрибуція.

“Іntenція – здатність дієслова чи іншого слова зі значенням дії або стану... відкривати функціонально-семантичні позиції для заповнення їх назвами учасників дії чи стану типу агенс (носій дії), пацієнс (пасивний учасник ситуації), локатив, інструмент, адресат і т. ін.”, – зазначає Й.Ф.Андерш [24, с.224]. Отже, в основі валентної структури речення лежить його інтенційна структура, яка виражає відношення дії до реальних предметів як її учасників. Дослідженню співвідношення валентної та інтенційної структур предикатів присвячено багато робіт радянських та іноземних вчених, Й.Ф.Андерша, В.Г.Гака, Р. Мразека, Е.Пауліні, Г.Хельбіга та ін. [25, с.98]. Більшість з них ці поняття розмежовували таким чином: “Здатність дієслова відкривати певну кількість функціональних позицій для заповнення їх учасниками дії на формально-синтаксичному рівні можна назвати його валентністю, а на семантико-синтаксичному рівні – його інтенцією” [3, с.11]. В наш час інтенцію та валентність вважають співвідносними поняттями, оскільки майже в усіх сучасних роботах валентність розглянута як семантико-синтаксична категорія.

Під сполучуваністю переважно розуміють “поєднання мовних одиниць у мовленні (фонем з фонемами, морфем з морфемами і т. ін.)” [24, с.586]. Існує погляд, що поняття “валентність” та “сполучуваність” є синонімічними, але

частіше (огляд відповідних праць здійснений Н.С.Хоменко [25, с.104]), сполучуваність розуміють як реалізовану валентність. Саме такий погляд відображений в енциклопедії “Українська мова”: “валентність – це потенційна сполучуваність, сполучуваність включає не тільки валентні, а й не валентні зв’язки” [24, с.634].

Дистрибуцією вважають “узагальнену сукупність усіх оточень, у яких зустрічається одиниця мови – фонема, морфема, слово і т. ін. на відміну від оточень, у яких вона зустрічатися не може” [24, с.143]. То ж валентність можна розглянути, як один з виявів дистрибуції.

На наш погляд, для розвитку українського мовознавства перспективною є друга концепція валентності, яка полягає в тому, що валентність розуміють як потенційну сполучуваність мовних одиниць різних рівнів (синтаксичну, лексичну, семантичну, фонологічну, морфематичну і т. ін) [9; 17; 18; 19; 22]. Така концепція має “у перспективі нові, ще не досліджені аспекти системної організації мовних елементів різного статусу” [18, с.84]. “Валентність визначає різноманітні мовні процеси, визначає єдність мови, її рівней, оскільки всі ці процеси мають єдине джерело – слово”, – зауважує і Г.Я.Солганік [20, с.55].

Наприкінці 60-х років теорію валентності почали також застосовувати для аналізу словотвірної структури слова, відповідно з’явилися терміни “зовнішня валентність” та “внутрішня валентність” [22, с.144]. “Внутрішня” валентність, за М.Д.Степановою, це закономірне поєднання складових елементів слова [21, с.132]. Наявність “внутрішніх” і “зовнішніх валентних зв’язків” визнає й А.П.Загнітко, але практично використовує термін “валентність” як синтагматичну категорію. Внутрішню валентність вчений пов’язує “з побудовою слова” та “системою поєднуваності його складових компонентів” [7, с.102].

На можливість застосування поняття “валентність” у лексикографічній практиці (під час дослідження матеріалу для укладання словника префіксальної

валентності) вказував О.М.Соколов: “...для мотиватора можливі потенційні зв’язки з комплексом морфемних елементів, що повною мірою відповідає уявленню про полівалентні відношення” [18, с.85].

Якщо йдеться, наприклад, про внутрішню валентність префіксального дієслова, то елементами, що вступають у валентні зв’язки є основа-мотиватор та префікс. Оскільки дієслова переважно багатозначні – префіксальні похідні мотивують лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) дієслова. Саме вони є носіями валентності, оскільки, як доречно зауважує А.Ф.Лосєв, слово “є зарядженим безкінечними семантичними можливостями” [13, с.8]. Іншою одиницею, що бере участь у валентному зв’язку, є морфемно-семантичний варіант префікса, тобто префікс в одному значенні. Саме у співвідносності певного комплексу префіксальних дієслів з мотиваторами і полягає внутрішня префіксальна валентність дієслів. Це поняття слід поширити також на ті ЛСВ похідних, що не мотивовані безпосередньо ЛСВ безпрефіксного дієслова, а є наслідком семантичної деривації у межах префіксального дієслова, але основа-мотиватор в них зв’язана і не співвідноситься безпосередньо з ЛСВ безпрефіксного дієслова. Розглянути внутрішню валентність дієслова можливо лише з урахуванням його зовнішньої валентності, оскільки слід визначити контекстне оточення, яке сприяє реалізації того чи того значення префікса у складі деривата.

Особливості префіксальної сполучуваності варто досліджувати у рамках певної лексико-семантичної групи (ЛСГ), оскільки дієслова однієї ЛСГ мають певні закономірності семантичного розвитку. Розглянемо це на прикладі ЛСГ дієслів руху.

До їхніх ядерних значень входить певний типовий набір сем, до якого поряд із спільним компонентом значення, що виражає основний зміст дієслів руху і має значення “пересування у просторі”, входять інші компоненти, що конкретизують значення руху. Розвиток значення пов’язаний з актуалізацією тієї або іншої семи. У межах однієї ЛСГ дієслів можна виділити спільні моделі

багатозначності. Наприклад, для парних ДР та більшості непарних – це зміна “способу здійснення руху”, “інтенсивності” та наявність або відсутність каузації руху. Саме актуалізовані семи визначають можливість основи мотивувати префіксальні похідні та поширюватися відповідними актантами. Близьким до терміна “внутрішня валентність” дієслова є поняття префіксальної дивергенції, що вивчає “диференціацію ЛСВ, омонімів, паронімів, фонетичних варіантів за допомогою префіксальної сполучуваності” [19, с.53]. Синонімічним терміну “внутрішня валентність” для префіксальних дієслів є термін “префіксальна сполучуваність”. Поняття дистрибуція, інтенція у сфері префіксального словотвору не використовують.

Дослідження валентності є досить перспективним не лише у синтагматичному аспекті, а й в аспекті валентність – словотвір, валентність – морфологія. Отже, доцільно ввести в термінологічні джерела відповідні терміни, такі, наприклад, як внутрішня та зовнішня валентність та ін.

Література:

1. Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике / Сост.: А.Н. Баранова, Д.О. Добровольская. – 2-е изд., исп. и доп. – М.: Азбуковник, 2001.
2. Андерш Й.Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова (на матеріалі укр. мови) // Українське мовознавство: Респ. збірник. – К., 1980. – Вип. 8.
3. Андерш Й.Ф. Структурно-семантическая типология простого предложения (на материале глагольных предложений совр. чешс. и укр. лит. языков). – К., 1987.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004

6. Гонтар Т.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С.17-21.
7. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці та парадигматиці. – К.: НМК ВО, 1990.
8. Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. – К., 1990.
9. Зандау Г., Зоммерфельдт К.Е. Семантические условия факультативной реализации валентности // Иностран. яз. в шк. – 1978. – № 2. – С.21-27.
10. Засорина Л.Н., Берков В.П. Понятие валентности в языке // Вест. ЛГУ. Серия истории языка и литературы. – 8/1961, вып. 2.
11. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К., 1986.
12. Кацнельсон С.Д. О грамматической категории // Вестн. ЛГУ. – 1948. – № 2.
13. Лосев А.Ф. О бесконечной смысловой валентности языкового знака // Изв. АН СССР. Серия лит. и языка. – 1997. – Т. 36, № 1.
14. Масицька Т.Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1995.
15. Немецко-русский – русско-немецкий словарь лингвистических терминов (с англ. эквивалентами): В 2-х т. / Редкол.: А.Н. Баранова, Д.О. Добровольской. – М., 1993. – Т. 2.
16. Пасічник І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1998.
17. Соколов О.М. О факторах, определяющих внутреннюю валентность слова // Актуальные проблемы лексикологии: Докл. линг. конф. – Томск, 1971. – ч.1. – С.10-17.
18. Соколов О.М. О построении словаря префиксальной валентности // Вопросы русского языка и его говоров. – Томск, 1976. – Вып. 2. – С.84-92.
19. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 2003.

20. Солганик Г. Я. Валентность как лингвистическая категория // Русский язык за рубежом. – 1994. – № 4. – С.49-55.
21. Степанова М.Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова // Иностр. яз. в шк. – 1967. – № 2.
22. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978.
23. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988.
24. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – 2-ге вид., випр. и доп. – К.: Укр. енцикл., 2004.
25. Хоменко Н.С. Валентностный анализ семантических типов предикатов // Формирование и развитие структуры современного русского литературного языка: Сб. науч. трудов. – К.: КГПИ, 1991. – С.96-104.
26. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева – 2-е изд. – М.: БРЭ, 1989.